Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, ss. 411-430, **100. Yıl**

Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu

Recep ÇELİK*

Öz

Çanakkale savaşları sırasında Çanakkale ve Gelibolu savaş alanı haline gelmesinden dolayı halk daha güvenli olan iç bölgelere nakledilmiştir. Bölgedeki tarım, iaşe ve ulaşım sekteye uğramış, askeri ihtiyaçların önde gelmesi özellikle halkın iaşe durumunu derinden etkilemiştir. Sürekli yapılan bombardımanlardan dolayı halkın evi, eşyası, dükkânı yanmış, beraberinde mesken sıkıntısı baş göstermiştir. Hükümet kısıtlı imkânlar dâhilinde aldığı bir takım önlemlerle iaşe ve mesken problemini gidermeye çalışmıştır. Bölgedeki halkın sıkıntılarının giderilmesinde askeriye de, gerek ziraatın canlanması gerekse iaşe probleminin çözülmesinde önemli bir görev icra etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Çanakkale, Gelibolu, İaşe, Yardım, Mesken, Nakil*

Situation of The People During Dardanelles Campaign

Abstract

During Dardanelles campaign, Çanakkale province and Gallipoli had become battle field, thus, the people had been sent into inner safe area. Agriculture, subsistence and transport in this region was hindered. Because of the importance of military necessities, people's subsistence was affected deeply. Due to constantly bombarding, properties burned and aroused housing crisis. Subsistence and housing problem were endeavored to minimize by Ottoman Goverment with in reduced facilities. Also military undertook an important function both reviving agriculture and resolving problem of housing.

Keywords: *Dardanelles, Gallipoli, Subsistence, Help, Housing, Transport*

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, celikrcp@hotmail.com.

Giriş

İngiliz ve Fransız filoları 3 Kasım 1914'te boğazlardaki dış tabyaları bombaladılar. Fakat Şubata kadar bir daha böyle bir teşebbüste bulunmadılar. Ruslar, Kafkaslar'da ağır bir baskı altındaydı. Dikkatleri başka yöne çekerek bu baskıdan kurtulmak için İngilizlerden Türk sahillerinde bir deniz gösterisi yapmasını istedi. İngiliz hükümeti de bu gösteriyi gerçekleştirmek için Çanakkale Boğazı'nı seçti. Boğazı ele geçirebilmek için 150 bin asker gerekiyordu fakat o an için böyle bir güç mevcut olmadığından ve birkaç ay içerisinde de hazırlanamayacağından İngilizler boğazları sadece donanmayla zorlamaya karar verdi.[1] Müttefikler 19 ve 25 Şubat'ta iki kez Çanakkale Boğazı'na saldırdı. Boğaz, şiddetli bir şekilde bombardıman edilerek Kumkale ve Seddülbahir tabyaları tahrip edildi. Boğaz içindeki bataryaların ve mayınların etkisiz hale getirilmesi için teşebbüste bulunulduysa da etkili savunma karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar.[2] Bütün İtilaf filoları, boğazı geçmek için son darbeyi 18 Mart'ta indirmek üzere harekete geçti. Sonunda büyük kayıplar vererek yine geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu zahmetli ve faydasız zorlama girişiminden sonra deniz saldırısından vazgeçildi ve bir daha böyle bir girişimde bulunulmadı.[3]

18 Mart saldırısında İtilaf güçleri amansız bir top atışı gerçekleştirmişti. İngiliz ve Fransız filoları tabyalara aralıksız top mermisi yağdırmıştı.[4] Çanakkale deniz savaşlarında İtilaf güçlerinin kullandığı cephanenin çokluğunu göstermesi bakımından bir örnek vermek gerekirse; sadece Dardanos tabyasına 4 bin gülle atılmıştı. Bunun yanında boğazın çeşitli yerlerinde, bakıldığında tabya sanılabilecek yerler hazırlanmış ve düşman gemileri buralara da çokça cephane harcamıştı.[5] Bir zabit hatıratında düşman ateşi ve bombalarının artık kendilerine sıradan geldiğinden, "*düşmanın ölüm fırtınaları koparan koca mermilerini o kadar büyük bir bollukta savurmuş ve o kadar çok torpil atmış*" olduğundan bahsetmiştir.[6]

18 Mart harekâtından sonra İtilaf güçleri Çanakkale'yi karadan zorlamaya karar verdi.[7] Çanakkale savaşlarının ikinci safhası ise kara savaşlarıdır ve İtilaf güçlerinin Gelibolu'ya çıkarma yapmasıyla başlar.[8] Gelibolu'nun coğrafyası kilit bir öneme sahipti. Lord Kitchener, General Ian Hamilton'ı Çanakkale'deki donanmayı

1 Public Record Office, AIR 1/2317/223/21/108.

2 *1915'te Çanakkale'de Türk*, T.C. Milli Müdafaa Vekâleti, Ankara 1957.

3 PRO, AIR 1/2317/223/21/108.

4 Ömer Faruk Yılmaz, "Çanakkale Cephesi", *Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale 1*, (ed. Kemal Erkan-Adem Fidan), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, s. 16.

5 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III/II, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 71.

6 Salih Zoroğlu, "Çanakkale Savaşlarından Hatıralar", *Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale 1*, (ed. Kemal Erkan-Adem Fidan), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, s. 119.

7 PRO, AIR 1/2317/223/21/108.

8 Sezen Kılıç, "Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşları İle İlgili Bazı İddiaları", *Journal of Gazi Academic View*, c. 7, s. 14, 2014, s. 10.

desteklemek üzere gönderilen askeri kuvvetin komutanı tayin etmiş ve ona Gelibolu Yarımadası'nın işgali için bir harekât düzenleme emri vermişti.[9]

Kara harekâtının hedefi, Kilitbahir platosunu zapt ederek boğazdaki tabyalara hâkim olmak suretiyle donanmanın Çanakkale Boğazı'nı zorlamasına yardımcı olmaktı.[10] Lord Kitchener, "*Gelibolu yarımadasına bir kere ayak basarsanız, davamızı sonuna kadar götürmek için dövüşmelisiniz*" demişti.[11] Buna göre İtilaf güçleri Saroz Körfezi'nden Gelibolu'yu bombardıman ediyor, İngiliz savaş gemileri de yarımadanın güneyini "*didik didik*" ediyordu.[12] İtilaf güçleri aylarca Gelibolu'da uğraşmıştı. Öyle ki hiçbir sonuç alamamasına rağmen saldırılarını şiddetlendirmişlerdi.[13] Ancak Türk ordusunun direnişi karşısında İtilaf güçleri daha fazla dayanamayarak Gelibolu'yu terk etmeye mecbur kalmışlardır.[14]

Çanakkale savaşlarında İtilaf güçlerinin yaptığı çıkarmalar, modern ve keşif rolü üstlenecek yeni silahlar kullanılarak gerçekleştirilmişti. Çıkarmaları takiben aylarca süren yoğun siper savaşları yaşanmıştı.[15] İtilaf güçleri Nisan 1915'teki çıkarmayla Ocak 1916'daki çekilme arasında geçen 259 günde Gelibolu'ya yarım milyon asker göndermiştir. Bunların yarıdan biraz fazlasını kaybetmişlerdir. Savaşta denizaltı ve uçaklar kullanılmış, kıyıdaki toplara karşı modern deniz topları denenmiş, kıyılara küçük teknelerle asker çıkarılmış, telsiz kullanılmış, havadan bomba atılmıştır.[16] Bunun yanında İtilaf güçleri sadece askeri hedefleri gözetmemişti. Sivil hedefler de vurulmuş dolayısıyla Çanakkale halkı bundan ziyadesiyle etkilenmişti. Bu çalışmanın amacı Çanakkale halkının savaştan ne derece etkilendiğini bazı hususiyetlerde ortaya koyabilmektir. Bu çerçevede halkın güvenli bölgelere nakli, gıda ihtiyacı, halka yapılan yardımlar incelenecek, sağlık ve asayiş üzerine bazı tespitlerde bulunulacaktır.

9 Robin Prior, *Gelibolu Mitin Sonu*, (çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Akılçelen Kitapları, Ankara 2012, s. 104; Ian Hamilton, *Gelibolu Günlüğü*, (çev. Osman Öndeş), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1972, s. 7.

10 *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, (çev. Yzb. Avni), İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1939, s. 7.

11 Ian Hamilton, *Gelibolu Hatıraları 1915*, (çev. Mehmet Ali Yalman – Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2005, s. 95.

12 General C.F. Aspinall- Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekatı*, c. I, Arma Yayınları, İstanbul 2005, s. 20.; İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 208.

13 Niyazi Ahmet Banoğlu, *Türk Basınında Çanakkale Günleri*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2005, s. 17.

14 Hanri Benazus, *Çanakkale'den Gelibolu'ya*, Bizim Kitaplar, İstanbul 2007, s. 373.

15 Jenny Macleod, *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, (çev. Sinem Hocaoğlu), Güncel yayıncılık, İstanbul 2005, s. 9; Karl Stirling Schneide, "Aviation in the Dardanelles Campaign (March 1915- January 1916)", *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu (14-17 Mart 1990)*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 95

16 Alan Moorehead, *Gelibolu*, (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Doğan Kitap, İstanbul 2000, s. 326-330. Aralık 1915'te İtilaf güçleri Anafartalar ve Arı Burnu'nu boşalttı. Ocak 1916'da ise Sedülbahir'de geri çekildiler. Böylece düşman kuvvetleri Gelibolu'yu terk etti. Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Resimli Ay Matbaası T. L. Şirketi, İstanbul 1938, s. 85.

Halkın Güvenli Yerlere Nakledilmesi

Savaş dolayısıyla Osmanlı tebaasının daha güvenli bölgelere gönderilmesinden önce düşman devletler tebaasının sahiller, sınırlara yakın bölgelerle demiryolu güzergâhlarında bulunmaları kesinlikle uygun görülmediğinden Harbiye Nezareti, Çanakkale Boğazı'nda bulunan bu gibi halkın iç kısımlara sevki için tezkere çıkarmıştı. Heyet-i Vükela da bunlar arasından casusluk yapabilecek şüpheli kimselerin iç kısımlara sevkini kararlaştırmıştı.[17]

İtilaf donanmasının 18 Mart saldırısında öğleden sonra askeri durum son derece kritik bir hal almıştı. Çanakkale kasabası ve Kilitbahir ateşler içerisinde kalmıştı. Bütün telefon hatları kesilmiş, müstahkem mevkiler arası iletişim kopmuş, topçu ateşi oldukça zayıflamıştı. Baktığımızda 18 Mart saldırısının sonunda Çanakkale ve Kilitbahir kısmen yanmıştı.[18] Zira Dardanos ve Mecidiye istihkâmlarının sekiz saat şiddetli bombardıman edilmesiyle, şehre isabet eden mermiler dolayısıyla Çanakkale'de yangınlar çıkmış, 150 hane yanmış, üç kişi vefat etmişti.[19] Buradan hareketle Amerika matbuatı Dersaadet muhbirine gönderilen telgrafta belirtildiği üzere bombardımanlardan dolayı Çanakkale yanıyordu.[20]

Gelibolu da cephe güzergâhında olması dolayısıyla savaşın yükünü çekmiş ve halkıyla birlikte sıkıntılı günler geçirmişti.[21] 16 Nisan 1915'te Maydos Kasabası itilaf donanması tarafından bombalanmıştı.[22] 22 Nisan'da müttefik savaş uçakları tarafından bombalanan Maydos, 29 Nisan'da müttefik donanma tarafından endirekt ateş ile bombardıman edilmişti.[23] 5 Mayıs'ta İngiliz hava kuvvetlerinin yardımıyla Triumph zırhlısı Maydos'a ateş yağdırmıştı. 22 Mayıs'ta boğazlarda ve Gelibolu'da keşif uçuşları yapılmış, bunlardan birinde yine Maydos'a ateş açılmıştı.[24] Maydos'un tahrip edilmesiyle sivil halktan birçok kayıp verilmişti. Mermiler kasabanın içine düştüğünden halk evlerinden bir iki parça eşya kurtarabilmek adına canlarından olmuştu. Bunun

17 BOA, MV.MZB, 195/12 (12 Teşrin-i Sani 1330- 25 kasım 1914)'den aktaran Ahmet Altıntaş, *Belgelerle Çanakkale Savaşları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları, Çanakkale 1997.

18 PRO/AIR 1/2317/223/21/108.

19 BOA, DH.EUM.3.Şb 4/37 (5 Mart 1331- 18 Mart 1915), den aktaran (haz. Muzaffer Albayrak vd.), Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, s. 327.

20 BOA, HR.MA 1123/8 (8 Mart 1331- 21 Mart 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. I, s. 357.

21 Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Muharebelerinde Gelibolu ve Civarı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı 95. Yıl Özel Sayısı*, 2010, s. 37-39, 48.

22 Ahmet Tetik-Mehmet Şükrü Güzel, Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 467.

23 Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Muharebelerinde Eceabat (Maydos)", Eceabat Değerleri Sempozyumu (27 Ağustos 2008), (ed. Ali Akdemir vd.), Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale 2008, s. 123-124.

24 PRO/AIR, 1/2099/207/20/7.

üzerine halk Anadolu yakasındaki Kilya'ya gönderilmiştir. Bir karargâh veya kıtayı barındırmayan ve tahkim edilmemiş olan Maydos'ta sağlam bir duvar dahi kalmamıştı. Yarımadada diğer başka yerler de örneğin Kocadere Köyü, aynı şekilde tamamen tahrip edilmişti. Bolayır, Karaburgaz, Yeniköy ve Gelibolu gibi bazı yerler de ağır hasara uğramıştı.[25] İngilizler Gelibolu'yu yakıp kadın ve çocukları katletmişlerdi. Nitekim Saroz Körfezi'nden, bu avantajlı noktadan İngilizler kenti topa tutmuşlardır.[26]

18 Marttan sonra itilaf güçlerinin Çanakkale'ye yönelik saldırı ve tehditleri yıl boyu devam etmiştir. İngiliz zırhlılarından Majestic ve Albion Çanakkale Boğazı'na girmeye teşebbüs etmişlerse de başarılı olamamışlardı.[27] Seddülbahir'den kara saldırısına yardımcı olmak üzere itilaf donanması uzun süre saldırmış ancak zırhlılar epeyce bir zayiat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.[28] 9 torpido 11 taharri gemisi korumasında ve agamemnon sisteminde bir zırhlı ve bu zırhlının refakatinde bir balon gemisi Arıburnu istikametinde ilerlemiş ve balon yardımıyla Çanakkale'ye 20-30 kadar bomba atmıştı. Atılan bombalar şehirde yangınlar çıkarmış ve gece yarısına kadar devam etmişti.[29] İtilaf güçlerine ait bir kruvazör ve bir torpido Turhan, Kavakköy ve Kocaçeşme köylerini topa tutmuştu.[30]

İki torpido Karanlık Liman'a girip çıkmış, bu arada Kumkale, Orhaniye ve Yenişehir tabyalarını gözetlemişti. Bir savaş gemisi de Akbaş'a endirekt 17 mermi atmıştı.[31] Müttefikler, Anafartalar ve Seddülbahir'i fasılalı olarak denizden bombardıman etmiş fakat bir sonuç alamamıştı.[32] Yine agamemnon sisteminde bir düşman gemisi Kilitbahir civarını bombardıman etmişti.[33]

Askeri ve mülki cihet Kale-i Sultaniye'nin çeşitli yerlerinde çıkan yangınlara birlikte müdahale etmiş fakat tamamıyla söndürememişti. Böylece inzibat memurlarının bir kısmının şehirde bırakılıp halkın tamamıyla şehrin dışına civar köylere çıkarılması kararlaştırılmıştı. Bununla birlikte mahalli idare de Bergos (Umurbey)

25 "Çanakkale Hatıraları Liman von-Sanders Paşa", Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları*, c. II, Arma Yayınları, İstanbul 2002, s. 69-70.

26 BOA, HR.SYS D. 2412, V.11 (4 Mayıs 1915), den aktaran Tetik- Güzel, a.g.e., s. 107-111.

27 BOA, HR.MA 1127/19 (2 Mayıs 1331- 15 Mayıs 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. I, s. 430.

28 BOA, HR.MA 1127/19 (10 Mayıs 1331- 23 Mayıs 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. I, s. 436.

29 BOA, DH.EUM.VRK 25/35 (13 Haziran 1331- 26 Haziran 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. I, s. 476.

30 BOA, HR.MA 1136/61 (28 Temmuz 1331- 10 Ağustos 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. I, s. 560.

31 BOA, HR.MA 1137/15 (16 Ağustos 1331- 29 Ağustos 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. II, s. 312.

32 BOA, HR.MA 1142/24 (24 Ağustos 1331- 6 Eylül 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. II, 317.

33 BOA, DH.EUM.VRK 25/50 (18 Teşrin-i Sani 1331- 1 Aralık 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. II, s. 497.

Nahiyesi'ne alınmıştı.[34] Sonuçta şehirde bir miktar jandarma ile polis bırakılarak bütün halk ve memurlar iç kısımlardaki köylere gönderilmişti.[35] Halkı Müslüman, Hristiyan ve Yahudi olan Kale-i Sultaniye kasabası dışında, halkı sadece Hristiyan olan Karantina, Erenköy, Yeniköy, Yenişehir ve halkı yalnız Müslüman olan Kumkale sahil köyleri ile sahile yakın Geyikli Köyü ve diğer birkaç köyün halkı da hükümet memurları ile mecburi nakle tabi tutulmuştur.[36] Diğer taraftan başkumandanlık Çanakkale Boğazı girişi etrafındaki noktalarda, müdafaa mevkilerinde ve bitişik yerlerde yabancı ve düşman devlet tebaasının elindeki arazi ve çiftliklerin, memleket müdafaasının gerektirdiği askeri gerekçelerle istimlaki gereğini bildirmişti. Buna göre Edirne ve Hüdavendigar vilayetleri ile Çatalca, Karesi ve Kale-i Sultaniye sancaklarında bulunan bu kabil arazi ve çiftliklerin türü, miktarı ve değerlerini gösteren cetvellere göre bunların Müslüman muhacirlere tahsis edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu arazi ve çiftliklerin muhammen bedelleri 4.363.165,5 kuruştu ve bu miktar Muhacirin tahsisatından verilecekti.[37]

Bern Alman sefaretinin bildirdiğine göre Paris'te dolanan bir söylentiye göre İngiliz ve Fransız filoları yakın bir zamanda Çanakkale Boğazı'na ani bir saldırı düzenleyeceklerdi.[38] Nitekim sık sık dolaşıp bomba atan itilaf donanmasının Çanakkale'ye karşı bu faaliyeti ve bunun yanında eşkıyanın da sahillere muhtemel tecavüzleri göz önüne bulundurulduğunda belirtildiği gibi halkın malen ve bedenen zarar görmemesi için sahile yakın yerlerde bulundurulmaması uygulamasına devam edilmişti. Yine

34 BOA, DH.ŞFR 469/7 (17 Nisan 1331- 30 Nisan 1915). "Maydos civarında bizim bulunduğumuz düz arazi adeta bir mermi mahşeri halindeydi. Burası gemilerden monitörlerden atılmış, patlamış, patlamamış irili ufaklı mermi parçalarıyla o kadar doluydu ki yürümek güçleşiyordu. Bazılarının boyunu ölçtük bir metre bir buçuk metre gelen mermiler vardı. Bunların çoğu patlamayarak toprak üstüne düşmüş uyuyordu. Maydos civarındaki bu yer yalnız gemilerin değil, asıl tayyarelerin ve bombaların eksik olmadıkları bir yerdi. Öğle vakti uğradığımız bir akın sanki bir bulut akınıydı. Ardı arkası kesilmeyen tayyare filosu geldi, gitti, gene geldi ve civarda taş üstünde taş bırakmadı". Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye*, Arma Yayınları, İstanbul 1998, s. 44.

35 Maydos'ta yapılan bombardıman "*harekat-ı vahşiyane*" olarak geçmektedir. BOA, DH.ŞFR 469/8 (17 Nisan 1331- 30 Nisan 1915).

36 Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı (1908-1918)", *Çanakkale Tarihi*, c. III, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1281. Kale-i Sultaniye'nin 1914 nüfusu şöyleydi; Müslüman 13.596, Rum 4358, Ermeni 1269, Yahudi 2961. Selvi, a.g.m., s. 1270; Marmara havzasındaki iskeleler ile Lâpseki, Gelibolu ve Karabiga'ya Tecelli Vapuru'yla 22 Aralık 1914'te 6, 13 Mart 1915'te 4 ve 143 kişi olmak üzere toplamda 153 kişinin taşıma bedeli kişi başı 11 kuruştan 1683 kuruşa mal olmuştu. Yüklenici vapur şirketi ise İstanbul'da Hilal Osmanlı Anonim Vapur Şirketi'ydi. BOA, BEO 4352/326338 (28 Şubat 1330- 13 Mart 1915). Yakın sahillere gönderilen bu fakir halkın nakil bedeli olarak istenen 1683 kuruş aniden ortaya çıkmış bir masraftı. Dâhiliye Nezareti ise bu gibi ani masraflar için bütçesinde bir karşılık olmadığından bahisle bu masrafın hazinenin öngörülmeyen masraflar kısmından (mesarif-i gayr-i melhuze) ödenmesinin bir zaruret olduğunu belirtmişti. Nitekim bu masrafların ödenmesi hükümetçe kabul edilerek maliye nezaretine bildirilmiştir. BOA, BEO 4352/326338 (13 Nisan 1331- 26 Nisan 1915).

37 BOA, MV.MZB, 210/48 (30 Mart 1332- 12 Nisan 1916)'den aktaran Altıntaş, a.g.e.

38 BOA, DH.EUM.VRK 25/52 (15 Teşrin-i Sani 1331- 28 Kasım 1915), den aktaran Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. II, s. 488.

eşkıyaya yardım ve yataklık etmesi muhtemel Hıristiyan ahali de bu kapsam içinde değerlendirilmiş ve sahile yakın yerlerde bulundurulmamıştı.[39]

Doğu Ege adalarındaki isyan ve asilere katılım hareketi, bu adaların bir kısmının Çanakkale sahillerine yakınlığı, Yunanlıların Anadolu sahillerine çıkarma veya akın yapma ihtimalini akla getirmekteydi. Nitekim Ayvacık sahiline 1-11 Temmuz 1916 gecesi yapılan saldırıda nüfus ve malca önemli bir zayiat verilmiş, buna nazaran bu husus ihtiyatlı hareket edilmesini gerekli kılmıştı. Buna göre Kale-i Sultaniye mutasarrıfı örneğin boğaz girişiyle Edremit arası halkının mülkleriyle beraber sahilden itibaren iki saat mesafeye kadar iç kısma alınmasının mutlak surette düşünülmekte olduğundan bahsederek bu yolda alınacak tedbirlerle verilecek emirleri beklemişti.[40] Diğer taraftan savaş görmemiş, savaştan dolayı herhangi bir zarar ve ziyana uğramamış bazı yerleri Çanakkale Grup Kumandanlığı tahliye etme kararı vermişti. Tahliye edilecek halk, kışın yaklaşmakta olduğunu hatırlatarak ziraattan da geri kalacaklarını, böylece orduya yardım edemeyeceklerini, mallarıyla beraber Anadolu'ya gönderilmelerinin tahammül edilemez olduğunu belirtmişlerdi. Göçe tabi tutulmaları durumunda bunun bir felaket olacağını, köylerinde kalmak istediklerini, "*babasız büyütmekte oldukları çocukları adına*" istemişlerdi.[41]

Belirtildiği gibi Gelibolu yarımadası savaşın yükünü çekmişti. Cephe'ye Kayseri'nin Sarız Kasabası'ndan gelen Mustafa Yıldırım'ın söylediğine göre Gelibolu civarındaki bütün köyler tamamen terk edilmişti.[42] Yarımadanın büyük bölümü de askeri bölge olarak kapatılmıştı.[43] V. Ordu Kumandanlığı bu yüzden Gelibolu yarımadasındaki halkın, Lâpseki, Çardak ve Biga'ya gönderilmesine teşebbüs etmiş ve bu konuda hazırlıklara başlanmıştı. Diğer taraftan mevki-i müstahkem kumandanlığı

39 BOA, DH.ŞFR 534/75 (13 Temmuz 1332- 26 Temmuz 1916). İtilaf güçlerinin Çanakkale'ye olan taarruzlarından dolayı merkez sancağın geçici olarak Bergos Köyü'ne, kasaba ve sahile yakın olan köy ahalisinin de iç kısımlardaki köylere göç ettirilmesi yüzünden birçok nüfus vukuatı zamanında verilemeyerek birikmişti. Nüfus idaresi Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na, iç kısımlara gönderilmiş olan halkın nüfus işlerinin mevcut durum dolayısıyla ona göre yürütülmesi gerektiğini bildirmişti. Nitekim süresi içerisinde birçok nüfus vukuatları verilememiş ancak bu durumun olağanüstü şartlar dolayısıyla olduğu göz önüne alındığından Kale-i Sultaniye Sancağı nüfus idaresi Dâhiliye Nezareti'ne halktan para cezası alınamayacağını ileterek nüfus vukuatlarının cezasız alınmasını istemiştir. BOA, DH.SN..THR 63/69 (28 Haziran 1331- 11 Temmuz 1915).

40 BOA, DH.ŞFR 533/67 (15 Temmuz 1332- 28 Temmuz 1916).

41 BOA, DH.İ.UM.EK 111/116 (5 Teşrin-i Evvel 1334- 5 Ekim 1918); İzmir İtilaf devletleri tarafından Çanakkale ve İstanbul boğazlarını ele geçirebilmek için önemli bir koz ve baskı aracı görülerek bombalanmıştı. Çanakkale savaşları sırasında Osmanlı kuvvetlerini dağıtmak, Ege'de ve daha birkaç yerde uğraşmaya mecbur etme kaygısı içinde tutmak için 28 Mart ve 19 Nisan'da İzmir tabyaları İngiliz güçlerince topa tutularak buraya asker çıkarılacağı izlenimi uyandırılmak istenmiştir. İzmir tabyaları çok uzaktan vurulduğu için karşılık verilememişti. Birten Çelik, "İzmir Basınında Çanakkale Muharebeleri ve Cephe Gerisi", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 423. Bayur, a.g.e., III/II, s. 93-95.

42 Kevin Fewster- Vecihi Başarın- Hatice Hürmüz Başarın, *Gelibolu 1915 Savaşla Başlayan Dostluk*, (çev. İbrahim Keskin), Galata Yayınları, İstanbul 2005, s. 131-133.

43 Moorehead, s.g.e., s. 332.

da Kale-i Sultaniye Sancağı merkez kasabasına nüfus nakledileceğini haber vermişti. Ancak bin haneyi aşkın merkez kasaba, kendi halkını dahi barındıracak durumda değildi. Mutasarrıflık Gelibolu Sancağı halkının gönderilmesini uygun bulmuyordu. Nitekim köylerde iaşe sıkıntısı çekilmekteydi ve orduya da bu yönde ihtar verilmişti. Bunda ısrar edilmesi durumunda Gelibolu halkının harp zamanındaki feci durumundan daha kötü bir duruma düşeceği belirtilmiş ve bu kararın gözden geçirilmesi önemle rica edilmişti.[44] Ancak kısa bir süre sonra Edirne, Hüdavendigar ve Aydın vilayetleriyle Çatalca, Kütahya, İzmit, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib ve Karesi mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda halkın mevcut askeri vaziyet dolayısıyla cins ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Çanakkale kasabasına tekrar dönmelerine müsaade edilmemiştir.[45] Yasak kasabaya gitmek veya kasabadan geçmek ile sınırlandırılmıştı.[46]

Halkın Gıda İhtiyacı

Çanakkale deniz savaşları sonrası Çanakkale'de nazik bir durum ortaya çıkmıştı. Zira Kale-i Sultaniye ve diğer sancaklar, hazinenin, halkın hukukunu gözetici bir usul ile aşar vergisini toplaması gerektiği konusunda muhabere etmişlerdi. Aşar nizamnamesi bu sırada tam anlamıyla tatbik edilmekteydi. Zahire ihracatının yasak olması, aşarın nakde dönüştürülmesinde güçlük çekilmesine neden olmaktaydı. Kale-i Sultaniye'nin önemli bir bölümü savaş alanı haline gelmişti ve bu sancakta çok sayıda asker bulunmaktaydı. Halkın elindeki hayvanlar da kullanıldığından gerekli tedariğin elde edilmesi imkânsızlaşmaktaydı. Bunun yanında vasıta yokluğundan dolayı askeri cihet tarafından belirlenmiş olan ambarlara aşarın tamamının nakli gerçekleşemiyordu. Mutasarrıflıkça sancak dâhilindeki ordu için gerekli zahirenin temininde yeşillik ve meyve hâsılatının nakdi, istenen zahirenin de ayni olarak verilmesi usulünün daha iyi olacağı mütalaa edilmişti.[47]

Harbiye Nezareti Levazım Dairesi, ordu için gerekli gıda maddelerinin sağlanması ve dağıtılmasıyla görevliydi. İlkesel olarak bu maddelerin sağlanması ve dağıtılması bölgesel düşünülmüştü. Bölgesel kaynaklar yetmediğinde diğer yerlerden fayda-

44 BOA, DH.ŞFR 597/71 (5 Teşrin-i Evvel 1334- 5 Ekim 1918); Gelibolu'da daha ziyade hububat ziraatı yapılmaktaydı. Ekilen hububat buğday, arpa, çavdar ve yulaftır. Yıllık üretim mahalli ihtiyacı karşıladığı gibi üretimden çok miktarda dışarıya da ihraç olunmaktaydı. Büyük baş hayvanları Anadolu'dakilere nispetle daha cüsseliydi. Savaştan önce Gelibolu sancağının nüfusu 140 bin civarındaydı. Savaştan beri sürekli devam eden değişimler nedeniyle yaklaşık 40 bine kadar düşmüştü. Fahri Cemal, *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası Gelibolu Vilayeti*, Türkiye Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti, İstanbul 1341 (1925), s. 5-10.

45 BOA, DH.ŞFR 93/214 (19 Teşrin-i Sani 1334- 19 Kasım 1918); BOA, DH.ŞFR 93/226 (20 Teşrin-i Sani 1334- 20 Kasım 1918).

46 BOA, DH.ŞFR 94/1 (1 Kanun-u Evvel 1334- 1 Aralık 1918).

47 BOA, DH.ŞFR 469/20 (18 Nisan 1331- 1 Mayıs 1915).

lanma yoluna gidilmekteydi. Ordunun yiyeceklerinin ve hayvan yemlerinin bölgeden sağlanması ise tekâlif-i harbiye komisyonları aracılığı ile yapılmıştı.[48]

İtilaf donanması tarafından Çanakkale Boğazı'nın bombardıman edilmesiyle haneleri ve dükkânları yanan fakir halktan tekâlif-i harbiye usulüyle alınmış olan erzak ve levazım karşılığında kendilerine mazbata verilmişti. Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı 30 Aralık 1915 tarihli tahrirat ile bu mazbataların nakden ödenmesini talep etmişti. Ancak tekâlif-i harbiye suretiyle alınan erzak ve levazım bedelinin seferberliğin bitimini takip eden sene bütçesinden ödenmesi gerektiğine dair kanun vardı. Buna binaen yapılan talebin yerine getirilmesi mümkün gözükmemekteydi.[49] Diğer taraftan maişetleri vesait-i nakliye hayvanlarına bağlı olup da bu gibi hayvanlar ellerinden alınmış olan halkın, ihtiyaçları tespit edildiği takdirde vesait-i nakliye mazbatalarının içeriği kendilerine ödenmekteydi. Fakat tekâlif-i harbiye mazbatalarının ödenmesi belirtildiği gibi mevcut kanun buna müsait olmadığından mümkün değildi. Böyle muzdarip halde olanlara muhacirin tahsisatından iaşelerine yardım suretiyle bir hal çaresi düşünülmüştü. Bu arada hazinenin "*berbat*" durumu göz önüne alındığında böyle bir külfet altında kalacağı anlaşılmıştı. Kale-i Sultaniye mutasarrıfı alacaklıların ufak bir sermaye ile bir iş edinebilmelerine yardımcı olmak bakımından dilekçe sahipleri için bir defter düzenleyerek maliyeye sunmuştu.[50]

İtilaf güçlerinin uluslar arası savaş hukukunu açıkça ihlal ederek sahilleri topa tutmalarından dolayı can ve mal kaybına uğrayanlar için, düşman devletler tebaasının mal ve mülklerinden tazminat alınması ile halkın ihtiyaçlarının giderilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun yanında 20 Eylül 1915 tarihli tezkere ile meclis-i vükela kararıyla Karadeniz halkından başlanmak suretiyle seferberlik tahsisatından aylık 10 bin liranın verilmesi onaylanmıştı. Karar aynı şekilde Çanakkale ahalisine de teşmil edilmişti.[51]

Gerek tekâlif-i harbiye ile alınan levazım ve nakliye vasıtaları gerekse aşar vergileri halkın durumunu gerçekten kötüleştirmiştir. Mısır koçanları ile ekmek yapan köylüler öküzleri, davarları, hayvanları kalmadığından bahsediyor, köylerdeki kadın-erkek ihtiyarlar da ellerinden geldiğince tarlaları sürmeye çalışıyordu. Bir hatıratta köylülerin durumu şu şekilde ifade edilmektedir;

> *"Köy için ihtiyar iki öküz bıraktılar. Sıra ile bunlar köylünün tarlasını sürüyor. Fakat cansız oldukları için biz de sapanı iterek yardım ediyoruz. İhtiyarlık var. Eksik eteklerle (kadınlar) ne kadar iş olur? Bu işi gençler yapabilir ama onlar da sınıra gitti. Onun için ekinler iyi olmuyor. Köyde bir iki delikanlı kalsa idi bereket*

48 Muhammet Erat, "Çanakkale Savaşları'nda Türk Ordusunun İaşe Problemi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, s. I, 2003, s. 116.

49 BOA, DH.İ.UM. 89-08/103 (1 Şubat 1331- 14 Şubat 1916).

50 BOA, DH.İ.UM. 89-08/103 (17 Kanun-u Evvel 1331- 30 Aralık 1915).

51 BOA, DH.İ.UM. 89-08/103 (1 Şubat 1331- 14 Şubat 1916).

olurdu. Tarlayı sürmek bir şey değil ama bu ihtiyarlıkta harmanı toplamak zor oluyor. Ekmeğe katık bulursak yiyoruz. Ayaklarımızda derman kalmadığı için demetleri sırtlayamıyoruz."[52]

Kale-i Sultaniye'nin yemeklik erzaka olan ihtiyacı son safhaya ulaşmıştı. 1916 başlarına kadar hükümetten saklı tutulan hububat ile halkın ihtiyacı giderilmiş, fakat bundan sonra artık eldeki miktar ile idare edilemeyecek bir duruma gelinmişti. Ordunun dahi üç günlük zahiresi kalmıştı. Kale-i Sultaniye mutasarrıfı Rauf Bey mutasarrıflıkça artık bir şey yapılamayacağını arz etmiş ve livadaki askeri ambarlarda olan zahireden, hükümet tarafından gönderilecek zahireden iade etmek şartıyla bir miktarın belediyelere verdirilmesini talep etmişti. Bu arada İstanbul'a zahire almak için iki tüccar gönderilmiş, ancak bu tüccarlar vesika alamadıklarından ve alınacak zahireyi gönderecek vagon bulamadıklarından bu teşebbüs akamete uğramıştı. Hükümetten zahire talep edilmiş ancak beklenen zahire gelmemişti. Halk hükümete müracaat ederek un talep etmişti. Mutasarrıflık elim bir sonuç ile karşılaşılabileceği uyarısında bulunmuştu.[53]

Ulaşım vasıtalarındaki sıkıntılar da halkın açlık durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Bandırma yoluyla Kale-i Sultaniye'ye ancak tohumluk nakledilebiliyordu. Bu da Ankara-Konya-Bandırma arasındaki demiryollarının vagonları geç iletmesinden kaynaklanmaktaydı. Zira Bandırma ile Biga arasındaki nakliyeyi Biga temin etmekte, vagonlar da ne kadar çok ve sık tohumluk getirirse getirsin arabalarla nakledilmesinde sıkıntı yaşanmamaktaydı. Askeriyenin Bandırma'dan Karabiga'ya deniz yolu ile naklini üstlendiği hububat tohumluklarının naklindeki sıkıntı ise, demiryolundaki nakliyatın gecikmesindendi. Mutasarrıf Rauf Bey bahsettiği gibi Kale-i Sultaniye düşünülenin de ötesinde erzak itibariyle son derece sıkışmış ve hatta sancakta açlık tehlikesi baş göstermeye başlamıştı.[54]

Kale-i Sultaniye'de iaşe satın almalarında yapılan başlıca şikâyet ise üreticilerin bir senelik ekmeklik ve yemekliğini hesapta İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi (İaşe Genel Müdürlüğü) tarafından kabul olunan miktardan kaynaklanmaktaydı. Kale-i Sultaniye Mutasarrıfı İbrahim Bey'e göre gerek üreticilere gerekse tüketicilere verilmek üzere İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nce düzenlenecek cetvellerdeki miktarlar yeniden düzenlenirse hem satın alma işleri kolaylaşacak hem de kimse gıdasızlık yüzünden şikâyet etmeyecekti.[55] Diğer taraftan askeri nakliyat dolayısıyla Ziraat bankasının liva hesabına göndermekte olduğu tohumluk nakliyatın artık arkası kesilmişti. Bandırma

52 Münim Mustafa, a.g.e., s. 112-113.

53 BOA, DH.ŞFR 503/77 (20 Kanun-u Evvel 1331- 2 Ocak 1916).

54 BOA, DH.ŞFR 503/78 (20 Kanun-u Evvel 1331- 2 Ocak 1916).

55 BOA, DH.ŞFR 572/102 (5 Teşrin-i Sani 1332- 18 Kasım 1916).

ile Biga arasındaki karayolu da üç gün üç gece yağan aralıksız yağmur nedeniyle artık araba işlemez bir hale gelmişti. Bandırma'ya gelen 17 vagon buğday ve arpanın bu yol ile nakline böylece imkân kalmamıştı. Mutasarrıf Rauf Bey bir defaya mahsus olmak üzere hükümetten bu birikmiş hububata bedel vagon muhteviyatının askeriyece vapurlarla kısmen Karabiga'ya kısmen de Lâpseki iskelelerine nakledilmesini istemişti.[56]

Harp zamanı ziraat çok önemli bir unsurdu. Nitekim harpte başarının en önemli ayaklarından biri de ordu ve halkın iaşe ambarlarının dolu olmasıdır. Böylece ziraat için her türlü vasıtadan istifade edilmesi ve her tedbirin alınması zaruridir.[57] Fakat Gelibolu yarımadası ile Kale-i Sultaniye Sancağı düşman işgali altında olması dolayısıyla buralarda ziraat yapılamamıştı. İşgal sonrasında ise bu bölgeler askeriyece nadas ettirilerek gerekli tohumluklar askeri ambarlardan ticaret ve ziraat vekâleti hesabına geçilerek ektirilmişti. Bu iş için ayrıca birkaç ziraat mühendisi gönderilerek ekim işleri sağlanmıştı.[58] Belirtildiği gibi askeriyece 1916 ilkbahar ekimi yapılmak üzere bu arazilerde gerekli nadas işlemlerine hemen başlanmış ve bunun için gerekli tohumluk buğdayın askeri ambarlardan gönderilmesi 20 Ocak 1916 tarihli tezkere ile harbiye nezaretine bildirilmiş, 19 Mart 1916 tarihli diğer bir tezkere ile de onaylanmıştı. Fakat 22 Mart 1916 tarihli bir diğer tezkerede harp dolayısıyla her mahalde askeri vasıtalar ile ziraatın mümkün olamayacağı göz önüne alındığından, harbiye nezaretince tohumluk verildiği takdirde mahallince ekim yaptırılabileceği söylenmişti. Bütün vilayet ve livaların tohumluğa olan ihtiyaçlarının karşılanması çerçevesinde ihtiyaçlı çiftçilere karşılığı alınmak suretiyle verilecek tohumluk hububatın tedarik ve satın alınması için "*tahsisat-ı fevkalade suretinde*" elde edilen karşılıkla Kale-i Sultaniye için de gerekli tohumluk gönderilmişti.[59]

1915'ten itibaren mükellefiyet-i ziraiye kanunu ve nizamnamesi ile ülkedeki zirai işler düzene konulmak istenmiştir. Kala-i Sultaniye Mutasarrıflığı hazırladığı iki ayrı talimat ile ziraat memurlarının ve halkın bu konuda gerekli tedbirleri almasını istemiştir. Buna ilaveten Kala-i Sultaniye mutasarrıflığı ihtiyaç sahiplerinin tespit ve ihtiyaçları hakkında liva mülhakatına umumi bir tahrirat göndermişti. Buna göre hükümetin tahsis ettiği iaşe ambarlarından zahire almak için müracaat edenler aldıkları zahireyi dışarı satmak suretiyle hükümetin birçok fedakârlıkla elde ettiği zahireyi ihtikâr ile suiistimal ettikleri tespit edilmiş ve buna mahal bırakılmaması istenmiştir. Zahire özellikle ihtiyaç sahiplerine verilecek, ihtiyaç sahipleri de, hakkında yapılacak tahkikat ile tespit edilecekti. İhtiyaç sahibi hakkında yapılacak tahkikatın ise her yerde düzen ve asayiş içerisinde yapılabilmesi için liva tevzi ve iaşe heyeti tarafından

56 BOA, DH.ŞFR 505/72 (4 Kanun-u Sani 1331- 17 Ocak 1916).

57 BOA, DH.İ.UM 59-3/131 (29 Kanun-u Evvel 1331- 11 Ocak 1916).

58 BOA, DH.İ.UM 59-3/131 (6 Mart 1332- 19 Mart 1916).

59 BOA, DH.İ.UM 59-3/131 (15 Mart 1332- 28 Mart 1916).

düzenlenen belgelerde yazılı soruların sorulması ile eğer ikna ve ispat edici cevap verilirse vesika ile zahire verilmesi kararlaştırılmıştı.[60]

Halka Yapılan Yardımlar

Bombardımanlar ve kara savaşları Çanakkale ahalisini muhtaç hale getirmişti (bunların bir kısmı harp sahasından daha güvenli bölgelere nakledilen halkı oluştururken diğer bir kısmı da mevcut harp dolayısıyla mağdur olanlardır). Harpte halkın evi ve eşyası yanmıştı. Hükümet 1915 için iki farklı zamanda 50'şer bin kuruşluk yardım göndermişti. Nitekim muhtaç durumda olanların sayısı fazlaydı ve gelen bu miktardan herkes faydalanamamıştı. Dağıtımda payına düşenler de yine eski durumlarına döndüğünden ikinci bir 50 bin liranın gönderilmesinin kararlaştırıldığını görüyoruz. Yapılan tahkikat üzerine de durumun hakikati anlaşılmıştı (yukarıda hatırlanacağı üzere gıda ve yardım işlerinde bazı yolsuz hareketler yapılabiliyor ve bu yüzden de tahkikat yapılma ihtiyacı hissediliyordu). 1917 yılı için yine bir 50 bin kuruşluk yardım gönderilmiştir. Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'nın talebi üzerine hükümet 1918 yılı için de ekmeklik karşılığı 100 bin kuruşun gönderilmesini onaylamıştı.[61] Örtülü ödenekten (tahsisat-ı mesture) ise Çanakkale Mutasarrıflığı'na 5 bin kuruş gönderilmişti.[62]

İtilaf güçlerinin savaş gemileri ve deniz altıları tarafından yapılan saldırılar sonucu birçok zarar ve hasar meydana gelmişti. Örneğin Edremit'in İyice İskelesi'ndeki zeytinyağı fabrikasıyla çeşitli binalar düşman donanması tarafından tahrip edilmiş ve bu yapılar içerisindeki mallar da imha olmuştu. Sabun sodası yüklü bir kayık da zapt edilerek müsadere edilmişti. Gördüğü zararın tazmini için Edremit'te fabrikatör Ali Rıza tarafından dilekçe verilmişti. Ancak mevcut hasarların mahallindeki komisyonlarca kayıt ve tescil edilmesi gerekmişti. Benzer bir hasar kaydı Kale-i Sultaniye'de Halil Paşa çiftliğinde meydan gelen zarar için Nazif zade Necati imzasıyla verilmiş, hasarın mahalli komisyonca tespit ve tescili istenmiştir.[63] Yine Yunanistan'ın Selanik'i istilası üzerine İstanbul'a göç etmiş, buradan da Maydos'a gelmiş bir muhacir, burada bir bakkal dükkânı açarak ticaretini yavaş yavaş geliştirerek geçimini sağlamaya başlamış, fakat İtilaf güçlerinin Maydos'u tahrip etmeye başlamasıyla tekrar ailesiyle İstanbul'a gelmişti. 60-70 lira civarında eşyası ile 300 lirayı geçen sermayesini kaybetmesi bu muhacir ve ailesini perişan ve yardıma muhtaç bir hale getirmişti. Hükümet de Çanakkale muharebeleri yüzünden zarar görenlerin zararlarının düşman tebaa-

60 BOA, DH.İ.UM, E-38/83. Aktaran Selvi, a.g.m., s. 1291-1292.

61 BOA, BEO 4510/338240 (8 Nisan 1334- 8 Nisan 1918); BOA, BEO 4510/338240 (21 Mart 1334- 21 Mart 1918); BOA, BEO 4571/327768 (13 Ağustos 1331- 26 Ağustos 1915); BOA, BEO 4371/327768 (1 Ağustos 1331- 14 Ağustos 1915); BOA, DH.İ.UM 20-03/ 2/16.

62 BOA, DH.EUM.2.Şb. 28/30 (10 Eylül 1332- 23 Eylül 1916)

63 BOA, DH.İ.UM, 21-1/88 (21 Teşrin-i Evvel 1334- 21 Ekim 1918).

sının sahip olduğu emlak ve arazilerinin satılmasıyla karşılamak üzere bir komisyon kurmuştu.[64]

İtilaf güçlerinin uluslararası savaş hukukuna ve sözleşmelerine aykırı olarak Osmanlı sahillerini topa tutmalarından dolayı can ve mal kaybına uğrayan Osmanlıların zararlarını karşılamak amacıyla Ege ve Karadeniz sahil halkından deniz vasıtalarına sahip olanlara, zararlarına karşılık olarak aylık 10 bin lira, bombardımanlardan zarar gören halktan da çok fakir olanlara aylık bin lirayı geçmemek üzere verilmesi kararlaştırılmıştı.[65] Bunun yanında bombardımanlardan dolayı halkın deniz vasıtalarında meydana gelen hasarın % 45'inin ödenmesine karar verilmişti. Buna göre Kale-i Sultaniye mutasarrıflığına seferberlik tahsisatından 25.020 kuruşluk bir miktar gönderilmiştir. Seferberlik tahsisatından gönderilecek her ay onar bin liranın biner lirası bombardımanlardan zarar gören halkın pek fakirlerine hasarlarını tazmin için ayrılması kararlaştırılmıştı. Dokuzar bin lira da deniz vasıtaları zarar görenlerin tazminine karşı verilecekti.[66]

İtilaf donanmaları tarafından tahrip edilen binalardan dolayı sahiplerine tazminat verilmesi hakkında bir karar alınmamıştı. Bombardımanlar dolayısıyla dilekçe verenlerin evleri yıkılmış ve maişetleri karşılanmamış olanların dilekçelerinde fukaradan olduklarına dair bir işaret de görülemediğinden dolayı bunlar arasından pek fakir olanlara verilmek üzere meclis-i vükela kararıyla tahsis edilen miktardan para verilmesinin de mümkün olmayacağı ortaya çıkmıştı. Hasarlar mahallerindeki komisyonlarca kayıt ve tescil edilmişti. İleride bu hususiaki cetveller üzerinden devletçe alınacak karara göre işlem yapılacaktı.[67]

Denizden yapılan bombardımanlardan meydana gelen zayiata karşılık belli bir oran içerisinde tazminat verilmiş ve bu bombardımanlardan evsiz ve maişetsiz kalan muhtaçlara ve fukaraya da valiler tarafından takdir edilecek derecede cüzi bir miktar nakdi yardım edilmişti. Halkın esas müracaatı ise barınma hususunda olduğundan ve bunun sonucu olarak hayatlarının emniyetini istediklerinden halk, bulundukları yerlerden çıkarılmamalarını talep etmişlerdi.[68] Son olarak hükümetten alınan 3 Mayıs 1918 tarihli telgraf üzerine hemen merkez livada özel bir komisyon kurularak göreve başlamış, bu konuda gerekli bildirimler yapılmıştı. Çanakkale mutasarrıflığına davet

64 BOA, DH.İ.UM.EK. 97/46 (12 Eylül 1331- 25 Eylül 1915).

65 BOA, DH.İ.UM, 21-1/84 (22 Teşrin-i Evvel 1334- 22 Ekim 1918).

66 İstanbul Vilayeti hasarı 1.902.400, hasarın % 45'i 856.080, İzmit Mutasarrıflığı 1.920.700- 854.315, Çatalca Mutasarrıflığı 136.600- 61.470, Hüdavendigar Vilayeti 498.500-224.325, Edirne Vilayeti 1.357.891- 611.050, Karesi Mutasarrıflığı 373.067- 167.862, Kale-i Sultaniye 55.600- 25.020, Aydın Vilayeti 9.414.126- 4.236.356, İçil Mutasarrıflığı 44.500- 20.025, Teke Mutasarrıflığı 270.244- 121.609. toplamda ise 15.973.588 kuruşa karşılık 7.188.114 kuruştur. BOA, DH.İ.UM.EK. 22/31 (6 Teşrin-i Evvel 1332- 19 Ekim 1916).

67 BOA, DH.İ.UM 21-1/84 (22 Teşrin-i Evvel 1334- 22 Ekim 1918).

68 BOA, DH.İ.UM 21-2/9 (11 Teşrin-i Sani 1334- 11 Kasım 1918).

edilen eşraf ve ileri gelenler teşvik edilerek neticede 39.350 kuruşluk bir miktar toplanmış ancak bunun 30.050 kuruşu tahsil edilmişti. Geri kalan miktar da peyderpey toplanacaktı.[69]

I. Dünya Savaşı'nda yaşadığı yıkımdan sonra Macar Mimar ve Mühendisler Cemiyeti, Çanakkale sahillerinde bulunan şehirlerin imarı için 1918 ortalarında Bahriye Nezareti'ne bir rapor göndererek bu işi üstlenmek istemişti. Bahriye de bu teklifi Dâhiliyeye havale etmişti. Fakat cemiyet inşaat şirketi mahiyetinde değildi. Yalnız plan ve projelerin yapımı ve inşaata nezaret edebilecekti. İnşaat için gerekli sermayenin temininde ise Macar müteşebbis ve sermayedarlarının katılımı gerekecekti. Dâhiliye Nezareti'nin amacı ise Çanakkale'nin yeniden imar ve inşası işini büyük sermaye sahibi bir inşaat şirketine ihale etmekti. Bunun yanında Macar Mimar ve Mühendisleri Cemiyeti eğer büyük bir sermayeye sahip ise bu işi yüklenebilecekti. Ancak netice itibarıyla bu girişimden bir sonuç alınamamıştır.[70]

Bombardıman ve yangınlar dolayısıyla Çanakkale merkez kasabası binalarının üçte ikisi harap olmuştu. Kale-i Sultaniye mutasarrıfı yaptığı çalışmalarla enkazları kaldırmış, yavaş yavaş şehrin imarına yeniden başlanmıştı. Halk da inşaat için müracaat etmeye başlamış, bazı kayıt ve şartlarda halka izinler verilmişti. Ayrıca kasabanın mükemmel bir haritası ve kadastrosunun yapılmasına başlanarak bu hususta Mimar Kemalettin Bey getirtilmiş, ayrıntılı tetkikler yapılmıştı. Kemalettin Bey'in verdiği fikir ve bilgiler çerçevesinde harita ve kadastro için bir fen heyetinin getirtilmesi için teşebbüse geçilmiş ve belediye bütçesinde bu iş için gereken masrafın bir kısmı kabul edilmişti. Fakat sonradan uzmanlıkları tecrübe edilmiş olan Kumkale Bataklığı Heyet-i Tıbbiyesi reisi Necib Bey ile arkadaşlarına bu işin verilmesi daha muvafık görülmüş, kendilerine 3500 liraya "*hamiyyet-i milliye ve vataniyeleri tahrik edilerek*" kabul ettirilmişti. Ancak belediye meclisi bu işi belediye gelirlerinin müsait olduğu bir zamana erteleyerek işin açık artırma ile yapılmasına karar vermiş, Necib Bey ve arkadaşlarına verilmesine onay vermemişti.

Mutasarrıflık memleketin ümranı ile yapılacak inşaatların medeni bir şehre layık olmasını arzu ederek bu işe bir an önce başlanması için her fırsattan istifadeye uğraşıyor, buna karşın bu hususta mutasarrıflıktan daha fazla ilgili olması gereken bir makam olan belediye ise çeşitli bahanelerle güçlükler çıkarıyordu. Açık artırma meselesi aslında daha önce taraflar arasında gayr-i resmi olarak görüşülmüştü. Mutasarrıflık, tekrar bu meselenin izah edilerek bu kadar büyük bir işin 3500 liraya yapılmasının yalnızca bir vatan hizmeti olmasına binaen açık artırma yoluna gidilmesi durumunda bu fiyatın iki katına bile teklif gelmeyeceğini hatırlatmış, bu hatırlatmalara rağmen belediye kararında ısrar etmişti. Böyle yapıldığı takdirde mezkûr heyet bundan do-

69 BOA, BEO 4519/338865 (6 Haziran 1334- 6 Haziran 1918).

70 BOA, HR.SYS 2459/19 (30 Eylül 1334- 30 Eylül 1918).

layı gücendirilmiş olacaktı. Mutasarrıflığa göre belediye heyeti memleketin zararını istemekle muhalefeti kendilerince bir meziyet telakki etmişti. Sonunda mutasarrıflık, bu işin belediye ile başarılamayacağına kanaat getirerek dâhiliyeden kroki, şartname ve mukavelenameye göre kasabanın genel haritası ile ileride alacağı şeklin haritasının ve kadastrosunun ne kadara mal olacağının Nafıa Nezareti veya şehremaneti fen heyetince tetkik ettirilerek sonuçta bu işin pazarlık veya açık artırma suretiyle mi yapılmasının daha uygun olacağının bildirilmesini istemiştir.[71]

Hayvan Hastalıkları İle Mücadele

Çanakkale savaşları sırasında Osmanlı ve İtilaf güçleri askerleri arasında salgın ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı pek çok can kaybı yaşanmıştır.[72] İlaçların azalması, soğuk ve yağışlı kış şartları askerlerin hastalanmasını hızlandırmıştı. 1915'te V. Ordu hastanelerinde 28.009 asker hastalıktan ölmüştü. Ocak 1916 itibariyle 100 binin üzerinde askerin hastalıktan öldüğü ve V. Ordu'nun da o dönemde muharebe sahasına çıkan en büyük ordu olduğu hesaba katılırsa sayının büyüklüğü daha iyi anlaşılır.[73]

Tarımsal üretimi ve halkın geçim kaynaklarını etkilemesi bakımından hayvan hastalıklarının da önemli bir etkisinin olduğunu belirtmek gerekiyor. Çanakkale civarında büyük baş hayvanlar arasında da veba baş göstermişti. Vebaya karşı ordunun nakil işlerine halel gelmemesi için yapılan mesai ile ara vermeksizin yapılan çalışmalara rağmen hastalık ortadan kaldırılamamıştı. Nitekim yapılan tahkikatta köylülerin hastalığı hükümetten gizlediği ortaya çıkmıştı. Öyle ki köylü, hayvanlarını "*cahilce*" ahırlarda saklayarak büyük bir bölümünün telef olmasına sebebiyet vermişti. Bu durumdan jandarma ile mahalli idarenin haberi yoktu. Buna köylere kadar tahkikatını genişletmeye mecbur kalmış olan V. Ordu baş baytarı Ahmet Bey ile arkadaşları bizzat şahit olmuşlardı.[74]

Hastalığı ortadan kaldırma çerçevesinde Çıplak Köyü'nde mevcut 115 öküzün 10'u hastalıklı bulunarak itlaf edilmiş, hastalığına kanaat getirilemeyen 10'u da müşahede altına alınmış, geri kalanlara ise serum verilmek suretiyle köylünün hayvanları kurtarılmıştı. Ezine'ye tabi Köprübaşı Köyü'nde Sinan oğlu ismindeki köylünün 14 hayvandan ibaret sürüsü tamamen mahvolmuş, hastalığın diğer sürülere sirayet ettiği bir zamanda yukarıdaki fen heyeti teftiş sırasında bu durumu tespit ederek gerekli önlemleri alabilmiştir. Harbiye Nezareti Dâhiliye Nezareti'ne, Çanakkale gibi

71 BOA, DH.UM.VM 56-1/23 (18 Nisan 1336- 18 Nisan 1920). Aktaran Altıntaş, a.g.e.

72 Esenkaya, a.g.m., s. 53.

73 Edward J. Erickson, *Gelibolu Osmanlı Harekâtı*, (çev. Orhan Düz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 298.

74 Ziraat için ayrılan hayvanların askeri ihtiyaçlar için kullanıldığı ve bu kapsamda tekâlif-i harbiye usulü ile halkın elindeki öküzlerin çoğunun alındığı hatırlanacak olursa halkın hayvan hastalıklarını gizlemesi anlaşılabilir. Selvi, a.g.m., s. 1291.

ordunun ve iaşe hayvanının geçit yeri olması dolayısıyla bölgenin fevkalade öneme sahip olduğunu hatırlatmıştı. Buna göre "*mülki memurların rehaveti yüzünden harbin aleyhimize dönmesi ihtimalinin*" göz önünde bulundurulması istenmişti. Köylerin sık sık jandarma ve ilgili memurlar vasıtasıyla dolaşılarak bulaşıcı hastalık vukuatlarının günü gününe orduya ve merkeze bildirilmesini ve ancak bu sayede bu gibi mahzurların ortadan kalkabileceğini belirtmiş, bununla birlikte Zabıta-i Sıhhiye Kanunnamesi'nin en iyi şekilde uygulanmasını istemişti.[75] Ancak diğer taraftan mülkiye baytarlarının hepsi seferberliğin başından beri orduda istihdam edildiklerinden bu bölgede istihdam edilecek elde baytar kalmamıştı. Çanakkale bölgesinin harp mıntıkası olması dolayısıyla da bulaşıcı hastalık taşıyan hayvanların takip ve ortadan kaldırılmaları burada toplanmış olan ordu baytarları tarafından üstlenilmişti. Burada askeri baytarlarla birlikte çalışan mülki baytarlara da hastalığın bir an evvel ortadan kaldırılması gerektiği Dâhiliye Nezareti tarafından Kale-i Sultaniye mutasarrıflığına bildirilmişti. Son olarak köylülerin hastalığı gizlemesi hastalığın yayılmasına sebebiyet vereceğinden ihbarlarda "*gevşeklik gösterecekler*", Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-u Muvakkati gereğince cezalandırılacaklardı.[76]

Gelibolu yarımadasındaki 80 bin hayvanın bakımını yapmak için Nisan 1915'te V. Ordu Menzil Müfettişliği, Tekirdağ Münip Bey Çiftliği'nde hasta ve yaralı hayvanlar için V. Ordu Hayvan Hastanesi'ni açmıştı. Savaşın ilerleyen dönemlerinde daha fazla hayvan kaybı yaşanınca müfettişlik Suluca ve Ilgardere'de ikinci ve üçüncü Hayvan hastanelerini açmıştır. Müfettişlik ayrıca hayvan gücünü desteklemek için Suluca'da hayvan ecza deposu, Pazarlı, Burgaz ve Keşan'da üç yük arabası ve hayvan deposu kurmuştur.[77]

Savaş süresince Çanakkale halkının asayiş ve güvenlik problemlerinin maruz kaldığı görülmektedir. Zira Çanakkale savaşları döneminde sancakta asayişsizlik, yol kesicilik, hırsızlık, katl ve yaralama hadiseleri yaşanmıştı. Eşkıyaların ellerindeki silahların ise Gelibolu'da yenilgiye uğrayan İtilaf güçlerinin silahları olduğu anlaşılmıştır. Bu silahların bir kısmı da ahalinin elindeydi. Nisan 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne müracaat eden Mutasarrıf Rauf Bey, silah ve cephanelerin toplattırılmasını talep etmiş, akabinde silah ve cephane toplattırılarak kaydedilmiştir.[78] Rauf Bey cinayet ve şekavetin önlenmesi için ise 1916 sonuna kadar sarf edilmek üzere örtülü ödenekten (tahsisat-ı mesture) 10 bin kuruşun gönderilmesini talep etmişti.[79] Yine savaş sonunda Çanakkale'de eşkıyalık türemişti. Uşaklı Mustafa Efe ve arkadaşları Bayramiç'te

75 BOA, DH.İ.UM 56/10 (18 Temmuz 1331- 31 Temmuz 1915).

76 BOA, DH.İ.UM 56/10 (28 Temmuz 1331- 10 Ağustos 1915).

77 Erickson, a.g.e., s. 300.

78 24 Aralık 1916 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla askeri ihtiyaçlar dolayısıyla Çanakkale sancağından hayvan ihracı yasaklanmıştır. Gerekçesi ise V. Ordu'nun ihtiyaçları ve Geyikli sahilinde 4 bin hayvanın eşkıya tarafından adalara geçirilmiş olmasıydı. Selvi, a.g.m., s. 1276-1281.

79 BOA, DH.EUM.2.Şb. 28/30 (10 Eylül 1332- 23 Eylül 1916)

şekavet etmişlerdi.[80] Kurt Dereli çetesi bastırılmasına rağmen kısa sürede yeniden faaliyete geçerek Yeniköy Köyü'nde iki hane halkına işkence yaparak para, eşya ve altınlarını gasp etmiş, işkenceden bir köylü vefat etmiş, bir diğerinin durumu ise ümitsiz bir hale gelmişti. 23 Eylül'de Ezine ile merkez liva arasında Salih Beşe isimli şaki bir arabaya hücum ederek içindeki beş askeri soymuştu. Karahamzalar ile Eski Balıklı köyleri arasında yedi silahlı eşkıya Süleyman Efendi ve ailesinin paralarıyla elbiselerini gasp etmiş, işkence dolayısıyla hayati tehlikelerinin olduğu tespit edilmişti. Bayramiç'te ise üç şaki yakalanmış ancak bunlar da kaçmağa teşebbüs ettiklerinden öldürülmüşlerdi. Ayvacık'ın Bektaş köyünde Hasan onbaşının önüne geçen üç silahlı kişi onbaşıdan 500 lira fidye-i necat talep etmişti. Sonrasında onbaşıyı darp etmişler ve üzerindeki parayı gasp ederek kaçmışlardı.[81]

Sonuç

Çanakkale geçilmemişti ancak İtilaf güçleri geride büyük bir yıkım ve tahribat bırakmıştı. Bu savaşlarda Çanakkale ve Gelibolu ahalisi birçok yönden sıkıntı çekmiştir. Öncelikle düşman bombardımanları şehirlerde yangınlar çıkarmış, evler, deniz ulaşım vasıtaları, ticarethaneler zarar görmüştü. Bu nedenle halk daha güvenli olan iç kısımlara nakledilmiştir. Bu nakillerde Müslim, gayr-i Müslim ayrımı yapılmamıştır. Yalnız Osmanlı tebaası iç kısımlardaki güvenli bölgelere nakledilmemiş, düşman tebaasından da şüpheli kimseler kritik noktalardan uzaklaştırılmıştır. Çanakkale Boğaz'ındaki yabancı ve düşman devlet tebaasının elindeki arazilere güvenlik gerekçesiyle el konulmuş, sonrasında bu araziler Müslüman muhacirlere verilmiştir. Çanakkale savaşlarından sonra İtilaf güçlerinin tekrar bölgeye saldırıları ihtimal dâhilinde görüldüğünden savaş sonuna kadar güvenlik tedbirleri aksatılmadan sürdürülmüştür. Bu nedenle Çanakkale ve Gelibolu halkı sürekli yer değiştirme ihtimali ile karşı karşıya kalmıştır.

Aşar vergisi toplama usulü, tekâlif-i harbiye ile alınan levazım, halkın elindeki hayvanların çoğuna el konulması halkı güç durumda bırakmıştır. Askeri ihtiyaçlar halkın ihtiyaçlarının önünde yer aldığından halkın gıda ihtiyacı zaman zaman had safhaya ulaşmıştı. Kara ve demir yollarındaki ulaşım sıkıntıları halkın açlık durumunu olumsuz etkilemiştir. İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yıllık hesaplamaları da iaşe hususunda sıkıntılara sebep olmuştur.

Çanakkale ve Gelibolu'nun savaş alanı olması ziraatı durma noktasına getirmiş, ancak askeri teşebbüsler ile bölgede ekim işleri yeniden canlanabilmiştir. Hükümet bombardımanlardan zarar gören halkın zararlarını karşılamak üzere düşman devletler tebaasının sahip olduğu emlak ve arazileri satarak tazmin yoluna gitmiştir. Hü-

80 BOA, DH.ŞFR 595/12 (8 Eylül 1334- 8 Eylül 1918).

81 BOA, DH.ŞFR 596/125 (30 Eylül 1334- 30 Eylül 1918).

kümet bunun yanında zarar görenlere aylık bir miktar tahsisat ayırmıştır. Savaş dönemi hükümetin bütçesi göz önüne alındığında halkın çok fakir olanlarına yardımda öncelik tanınmıştır. Ayrıca bölgenin eşraf ve ileri gelenlerinden bu hususta yardım beklenmiştir.

Salgın ve bulaşıcı hastalıklar büyük bir tehlike arz etmiş, askerler ve hayvanlar arasında kırıma yol açmıştır. Hayvan hastalıkları ordu ihtiyaçlarını, tarımı ve halkın geçimini etkilemiştir. Zira bu husus hayati öneme sahip olduğundan gerekli tedbirlerin zamanında alınmasına gayret edilmiştir. Son olarak savaşın sonlarına doğru bölgede şekavetin yeniden artması, tüm bu sıkıntıların üstüne halkın huzurunu etkileyen bir unsur olmuştur.

KAYNAKÇA

A. Arşiv

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.ŞFR 469/7, 469/8, 559/62, 534/75, 533/67, 597/71, 93/214, 94/1, 93/226, 469/20, 503/77, 503/78, 572/102, 505/72, 596/125, 595/12.

BEO 4352/326338, 4352/326338, 4510/338240, 4571/327768, 4371/327768, 4519/338865.

DH.İ.UM 89-08/103, 59-3/131, E-38/83, 20-03/ 2/16, 21-1/88, 21-1/84, 21-2/9, 56/10.

DH.İ.UM.EK 111/116, 97/46, 22/31.

DH.EUM 2.Şb. 28/30.

DH.EUM 3. Şb. 4/37.

DH.EUM.VRK 25/35, 25/50, 25/52.

HR.MA 1123/8, 1127/19, 1136/61, 1137/15, 1142/24.

DH.SN.THR 63/69.

HR.SYS 2459/19, D. 2412- V.11.

2- Public Record Office (PRO)

AIR 1/2317/223/21/108, 1/2099/207/20/7.

B. Kitap ve Makale

Altıntaş, Ahmet, *Belgelerle Çanakkale Savaşları*, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yayınları, Çanakkale 1997.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Türk Basınında Çanakkale Günleri*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2005.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III/II, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Benazus, Hanri, *Çanakkale'den Gelibolu'ya*, Bizim Kitaplar, İstanbul 2007.

Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı, (çev. Yzb. Avni), İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1939.

Çelik, Birten, "İzmir Basınında Çanakkale Muharebeleri ve Cephe Gerisi", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

Erat, Muhammet, "Çanakkale Savaşları'nda Türk Ordusunun İaşe Problemi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, s. I, 2003, ss. 114-133.

Erickson, Edward J., *Gelibolu Osmanlı Harekâtı*, (çev. Orhan Düz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Muharebelerinde Eceabat (Maydos)", Eceabat Değerleri Sempozyumu (27 Ağustos 2008), (ed. Ali Akdemir vd.), Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale 2008, ss. 121-131.

Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Muharebelerinde Gelibolu ve Civarı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı 95. Yıl Özel Sayısı*, 2010, ss. 33-56.

Fahri Cemal, *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası Gelibolu Vilayeti*, Türkiye Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, İstanbul 1341.

Fewster, Kevin – Başarın, Vecihi – Başarın, Hatice Hürmüz, *Gelibolu 1915 Savaşla Başlayan Dostluk*, (çev. İbrahim Keskin), Galata Yayınları, İstanbul 2005.

General C.F. Aspinall- Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, c. I, Arma Yayınları, İstanbul 2005.

Hamilton, Ian, *Gelibolu Günlüğü*, (çev. Osman Öndeş), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1972.

Hamilton, Ian, *Gelibolu Hatıraları 1915*, (çev. Mehmet Ali Yalman – Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2005.

Kılıç, Sezen, "Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşları İle İlgili Bazı İddiaları", *Journal of Gazi Academic View*, c. 7, s. 14, 2014, ss. 1-19.

Kurtoğlu, Fevzi, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Resimli Ay Matbaası T. L. Şirketi, İstanbul 1938.

Macleod, Jenny, *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, (çev. Sinem Hocaoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul 2005.

Martı, Metin, *Çanakkale Hatıraları*, c. II, Arma Yayınları, İstanbul 2002.

Moorehead, Alan, *Gelibolu*, (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Doğan Kitap, İstanbul 2000.

Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye*, Arma Yayınları, İstanbul 1998.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, c. I-II, (haz. Muzaffer Albayrak vd.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

Prıor, Robin, *Gelibolu Mitin Sonu*, (çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Akılçelen Kitapları, Ankara 2012.

Schneide, Karl Stirling, "Aviation in the Dardanelles Campaign (March 1915- January 1916)", *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu (14-17 Mart 1990)*, TTK Basımevi, Ankara 1993.

Selvi, Haluk, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı (1908-1918)", *Çanakkale Tarihi*, c. III, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008.

Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

Tetik, Ahmet – GÜZEL, Mehmet Şükrü, Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Yılmaz, Ömer Faruk, "Çanakkale Cephesi", *Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale 1*, (ed. Kemal Erkan-Adem Fidan), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, ss. 11-22.

Zoroğlu, Salih, "Çanakkale Savaşlarından Hatıralar", *Osmanlı'nın Son Kilidi Çanakkale 1*, (ed. Kemal Erkan-Adem Fidan), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, ss. 117-122.

1915'te Çanakkale'de Türk, T.C. Milli Müdafaa Vekâleti, Ankara 1957.